

Б. Умаров

**Ғарб ва Шарқ
ижтимоий тафаккурида
эркинлик ғояси такомилли**

**ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKACASI PREZIDENTI ХУЗУРИДАГИ
ДАВЛАТ ВА ЖАМИЯТ ҚУРИЛИШИ АКАДЕМИЯСИ**

**ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKACASI ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ
ХУЗУРИДАГИ ФАН ВА ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ
РИВОЖЛАНТИРИШНИ МУВОФИҚЛАШТИРИШ ҚЎМИТАСИ**

Давлат ва жамият қурилиши академияси Ўзбекистон Республикаси Президентининг ҳукумати тарафидан ташкир этилган ва маъмури равида Ўзбекистон Республикаси Президентининг ҳукумати раёсати ҳудудида жойлашган. Академиянинг фаолияти Ўзбекистон Республикаси Президентининг ҳукумати раёсати ҳудудида жойлашган. Академиянинг фаолияти Ўзбекистон Республикаси Президентининг ҳукумати раёсати ҳудудида жойлашган.

ЎЗБЕКИСТОН
ДАВЛАТ ВА ЖАМИЯТ

Баходир УМАРОВ

**ҒАРБ ИЖТИМОИЙ ТАҒАҚҚУРИДА
ЭРКИНЛИК ҒОЯСИ ТАКОМИЛИ
(Биринчи китоб)**

Ўзбекистон Республикаси Президентининг ҳукумати раёсати ҳудудида жойлашган. Академиянинг фаолияти Ўзбекистон Республикаси Президентининг ҳукумати раёсати ҳудудида жойлашган. Академиянинг фаолияти Ўзбекистон Республикаси Президентининг ҳукумати раёсати ҳудудида жойлашган.

29К3.

**Akademiya
Тошкент — 2011**

у-47

УДК: (4/9) ББК 87.3(0) У47

Ўзбекистон Республикаси Вази­рлар Маҳ­ка­маси ҳузуридаги Фан ва тех­но­ло­гия­лар­ни му­во­ф­иқ­ла­шти­ри­ш­ни му­во­ф­иқ­ла­шти­риш қў­митаси

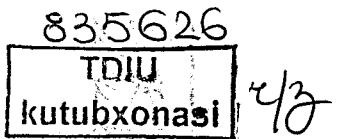
Ғарб ижтимоий тафаккурида эркинлик ғояси такомили: 2 китобли/
Б.Умаров; масъул муҳаррир Н.Комилов; ЎзР Президенти ҳузуридаги
Давлат ва жамият қурилиши академияси, ЎзР Вази­рлар Маҳ­ка­маси
ҳузуридаги Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқ­
лаштириш қўмитаси. —Т.: Akademiya, 2011.
К.I/ — 272-б.
ISBN- 978-9943-300-76-7

УДК: (4/9)
ББК 87.3(0)

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

Ўзбекистон Республикаси Вази­рлар Маҳ­ка­маси ҳузуридаги Фан ва тех­но­ло­гия­лар­ни му­во­ф­иқ­ла­шти­ри­ш­ни му­во­ф­иқ­ла­шти­риш Қў­митасининг БФ-Ф8-042 — “Шарқ ва Ғарб ижтимоий тафаккурида эркинлик ғояси такомили: муштараклик ва ўзига хослик” грант лойиҳаси доирасида тайёрланган мазкур монографиянинг дастлабки китобида инсоният тараққиётининг турли босқич­ларида эркинлик ғояси, инсон эрки ва ҳақ-ҳуқуқлари, адолатли давлат ва маърифатли жамият барпо этиш борасида илгари сурилган қарашлар тўғрисида сўз юритилади. Шунингдек, унда либерализм таълимотининг вужудга келиши, унинг асосий ғоя ва тамойилларини амалиётга татбиқ этиш ғарбона ва шарқона ёндашувларининг (АҚШ, Япония, Хитой ва бошқа мамлакатлар мисолида) мазмун-моҳияти, ўзига хос хусусиятлари таҳлил этилади. Бундан ташқари, китобнинг иловасида ғарб мутафаккирлари асар­ларидан мазкур муаммо талқинига бағишланган парчалар келтирилган.

Монография академия тингловчилари, олим-мутахассислар, докторант ва аспирантлар ҳамда фалсафа, сиёсатшунослик йўналишларида таҳсил олаётган талабалар учун мўлжалланган.

ISBN- 978-9943-300-76-7

© «Akademiya», 2011.
© Б.Умаров, 2011.

Инсон чекланиши ёки ман этилиши мумкин бўлмаган, яшаш, эркинлик ва мулкка эгаллик қилиш каби табиий ҳуқуқларга эгадир.

Жон Локк. "Давлатни бошқариш ҳақидаги иккинчи трактат"

Кундалик ҳаётдаги ўзаро суҳбатларда "эркинлик" тушунчаси ҳақида сўз кетганда, аксарият одамларга у ғайриоддий, ҳатто ўта жўн туюлади. Назаримизда, бу ҳол унинг теран фалсафий мазмун-моҳияти, жамият ҳаётининг барча соҳаларидаги амалий ўрни ва аҳамияти, ҳар бир инсон учун у олий қадрият эканини тўлиқ англамаслик билан изоҳланса керак. Таниқли инглиз тарихчиси Жон Актоннинг таъкидлашича, "эркинлик ғояси азалдан дин сингари эзгу ишларга ундовчи энг кучли омил бўлиб келган. Барча замонларда эркинлик ғоясининг табиий душманлари — жаҳолат ва ақидапарастлик, босқинчилик ва айш-ишрат майли, ҳокимиятпарастлик ва қашшоқлик унинг тараққиётига тўсқинлик қилиб келган. Халқлар варварлар ва босқинчилар зугумидан халос бўлишга интилган даврларда у тақиқланган, яшаш учун тинимсиз кураш кетаётган кезларда кишилар нақадар бебаҳо неъматни шунчаки емакка сотиб юбораётганини англаб етмаган"¹

Дарҳақиқат, бу ғоят мураккаб, кенг қамровли тушунча инсоният тараққиётининг барча даврларида жамики давлатлар, жамиятлар ва кишилар учун фундаментал аҳамият касб этиб келган. Шу боис,

¹ Актон Ж. История свободы в античности.//Полис, 1993, N 3. С. 108.

бизнингча, у ижтимоий борлиқ туб моҳиятини ифода этувчи категория ҳамда башарият тадрижий тараққиёти жараёни билан узвий боғлиқ тушунча сифатида талқин этилиши зарур.

Хўш, эркинлик ғояси ҳақидаги дастлабки тасаввурлар қачон ва қаерда пайдо бўлган? Ижтимоий-фалсафий тафаккур тараққиёти жараёнида вужудга келган таълимот ва концепцияларда бу ғоя қандай талқин этилган? Уларнинг бугунги кундаги аҳамияти нимада?

Буюк немис файласуфи Гегель эркинлик ҳақидаги илк тасаввурлар дастлаб Шарқда шакллангани ва у золимлик кўринишида намоён бўлганини (унинг назарида, ҳар қандай ёвузлик ва эзгу ишларни қилишга қодир бўлган ҳукмдорлар, подшоҳлар, хонлар — чинакам ва чексиз эркинликка эга бўлган кишилардир. Файласуф фикрича, барчанинг ҳуқуқсизлиги, тобелиги ва таҳқирланган ҳолати — ижтимоий шишлапоё чуққисида турган золим мутлақ эркинлигининг асосий шартидир. Бу уринда эркинлик салбий маъно касб этиши яққол намоён булади. Чунки, бунда бошқаларнинг ҳуқуқсизлиги ва ҳимоясизлиги туфайли биргина киши мутлақ эркинликка эга булади) таъкидлаган бўлса-да, эркинлик ҳақидаги илк фалсафий қарашлар, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилувчи сиёсий институтлар (Спарта ва Афина демократияси, Солон ва Перикл ислохотлари, Рим ҳуқуқи) тизими айнан Ғарбда, аниқроғи, қадимий Юнонистон заминида вужудга келган. Бироқ бу ҳол Гегель қарашлари тарихий ҳақиқатта зид эканини англаتماйди. Умуман юнон демократияси ҳақида суз борганда, унинг қуддорлик жамияти негизида вужудга келгани, аҳолининг муайян қисми (қуллар, аёллар) фуқаролик ҳуқуқларидан маҳрум этилгани, ҳокимиятнинг аристократия ва тирания шакллари демократик тизим барпо этиш борасидаги дастлабки кадам бўлгани, қисқаси, ғоят мураккаб ва зиддиятли тараққиёт йулини босиб утгани эътиборга олинishi зарур.

Қолаверса, илмий адабиётда антик давр демократиясига нисбатан турлича, баъзан бир-бирига тамоман зид бўлган ёндашувлар

ҳам илғари сурилган Масалан, романтик ёндашув вакиллари антик давр демократия тартиботини буюк донишмандлар ва қонун ислоҳотчилари фаолияти, юнонлар даҳоси маҳсули сифатида талқин этади ҳамда уни Ғарб маданиятининг бешиги, деб ҳисоблайди. Бундай ёндашув, айниқса, немис романтизмнинг ёрқин вакиллари Гёте, Шиллер, Винкельман, Гельдерлин қарашларида яққол намоён бўлади. Масалан, Гельдерлин кишилик тарихини бир неча босқичларга бўлиб, тараққиётнинг ёрқин ижодий палласи — юнонларнинг олтин даврини «кун», илк насронийлик даврини «оқшом», европа тамаддунининг кейинги ривожини эса «зулматли тун» дея тасвирлайди.

Илмий адабиётда етакчи ўрин тутган ижтимоий-иқтисодий ёндашув тарафдорлари эса демократик ҳокимиятни ўрнатиш борасидаги интилишларни юнон жамияти тараққиётининг ўзига хос хусусиятлари, чунончи, колонизациялашув жараёни, денгиз савдосининг жадал ривожланиши ҳамда юнон фуқаролари моддий фаровонлигининг ошиши билан боғлайди. Лекин, шуниси аниқки, порох, қоғоз ва бошқа фойдали нарсаларни айнан хитойликлар кашф этгани қанчалик ҳақиқатта мос бўлса, юнонларнинг халқ ҳокимиятини барпо этиш, эркинлик ғоясини илғари суриш, ҳимоя қилиш ва ривожлантириш борасидаги хизматларини ҳам тан олмаслик мумкин эмас.

Бизнингча, юнон демократиясига қандай муносабат билдирилишидан қатъи назар, давлатчиликнинг бу шаклига хос барча камчиликларни инкор этмаган ҳолда², у жаҳон тараққиёти та-

² Масалан, В.М.Сергеев «Демократия как переговорный процесс» (М, 1999) асарида мазкур масала хусусида тўхталиб, юнон демократияси қуйидаги афсонавий тасаввурларга таянишини таъкидлайди: 1) эркинлик ўз-ўзидан инсон ҳуқуқларини кафолатлаши боис қандайдир институционал қонуний кафолатлар ишлаб чиқишга зарурат йўқ, халқ истибод ва жабр-зулмдан озод этилса, бас; 2) бошқарув қарорларини белгилаб берадиган халқ «иродаси»нинг мавжудлиги. У оддий овоз бериш йўли билан аниқланади ва халқ суверенитетининг асосини ташкил этадиган қонун кучига эга бўлади. Фалсафа тарихида бундай тасаввурларни ёқлаб чиққан, уларни

риҳидаги ёрқин саҳифа сифатида баҳоланиши, таҳлил ва тадқиқ этилиши зарур. Зеро, унинг тажрибаси ва сабоқлари бутунги кунда ҳам эркинлик ғояси такомилли, одамзотнинг эркин жамият сари интилишлари, бир сўз билан айтганда, инсоният тараққиётига хизмат қилишига шубҳа йўқ.

Зеро, Перикл француз маърифатпарварлари орқали чинакам эркин жамият асосларини яратиб кетган бўлса, Суқрот, Афлотун, Арасту таълимоти ва илк насронийлик орқали юксак маънавият ҳақидаги қарашларнинг шаклланишига замин ҳозирлади.

Қолаверса, юнон мутафаккирлари, айниқса, Суқрот ва Афлотуннинг жамият ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий тузуми ривожини маънавий тараққиёт билан уйғунлаштириш зарурати, давлатнинг куч-қудрати ва мустаҳкамлиги, аввало, фуқароларнинг маънавий-ахлоқий такомилли даражаси билан белгиланиши ҳақидаги ғоялари бутунги кунда ҳам долзарблигини йўқотгани йўқ. Арасту эса либерализм таълимотининг асосчилари — Ж.Локк, Т.Гоббс,

кескин танқид қилган мутафаккирлар ҳам бўлган. Дейлик, антик даврдаёқ бу қарашларни танқид қилган буюк файласуф Афлотун унинг мазмун-моҳиятини аччиқ киноя ва истехзо билан шундай тасвирлайди: «Бу ўзи қандай давлат тузилиши? Ахир, бундай тартибот кишилар фаолиятида ҳам акс этиши аниқ-ку!. Демократик давлатда сен бошқарув қобилиятига эга бўлсанг-да, бу жараёнда иштирок этишингга зарурат йўқ, бошқалар урушда қатнашаётган бўлса ҳам, агарда хоҳламсанг, унда иштирок этишинг шарт эмас. Ёки муайян қонун билан бошқарувдаги иштирокинг ва бошқалар устидан ҳукм чиқаришинг ман этилган бўлса-да, агарда сен шуни хоҳласанг, бошқаришинг ҳам, бошқалар устидан ҳукм чиқаришинг ҳам мумкин. Бир қарашда, бундай ҳаёт ғоят жозибали ва ўзига ром этувчи эмасми?» (Платон. Соч. в 3-х томах. Государство, 557, в.с). Иккинчи ёндашув буюк француз мутафаккири Ж.Ж.Руссо қараш-ларида ўз ифодасини топган. У «Политическая экономия» («Сиёсий иқтисод») асарида халқ «иродаси» омилини қуйидагича тасвирлайди: «Алоҳида олинган организмни, инсон жисми сингари, турли-туман аъзолардан иборат тирик мавжудот сифатида тасаввур қилиш мумкин. Бош — олий ҳокимият, миля — қонулар ва урф-одатлар, асаб тизими, ирода ва ҳиссиётлар макони судьялар ва магистратлар тимсоли, оғиз ва ошқозон савдо, sanoat ва қишлоқ хўжалигини ифодалаб, тана учун егулик етказиб беради, қон бутун организмни егулик билан таъминлайдиган, унга ҳаёт бағишлайдиган ижтимоий молля тизими вазифасини бажаради, фуқаролар эса ана шу мавжудотта жон бағишловчи, уни ҳаракатга келтирувчи аъзодир» (Ж.Ж.Руссо. О политической экономии. Трактаты. -М., Наука, 1969, с.113).

Б.Констан, И.Бентам, Ж.С.Миллдан қарийб уч минг йил илгари ўрта табақанинг жамият тараққиёти ва барқарорлигини таъминлашдаги ўрнини ва аҳамияти масаласини ўртага ташлаб, ўша давр нуқтаи назаридан таҳлил этган эди. Бу эркинлик ғоясининг илмий асосга қўйилиши ва ривожлантирилиши, назария даражасига кўтарилишидаги дастлабки қадам бўлган эди.

«Эркинлик ғояси такомили» монографиясининг биринчи китоби ана шу жараённинг ўзига хос хусусиятлари, Антик, Уйғониш, Маърифатпарварлик даврларида вужудга келган эркинлик ҳақидаги илк тасаввурлар, ўша замонларда яшаб, ижод этган мутафаккирлар, фаолият юритган давлат арбоблари томонидан илгари сурилган қарашларнинг тадрижий такомили масаласи таҳлилига бағишланган. Унда, жумладан, эркинлик ғояси такомилининг дастлабки босқичлари, Юнонистонда машҳур давлат арбоби Солон ва Афина демократияси даврида эркинлик ҳақидаги илк тасаввур ва қарашлар, буюк юнон ва рим файласуфлари Суқрот, Афлотун, Арасту, Цицерон, Сенека, Эпиктет, насроний алломалар, Уйғониш ва Маърифатпарварлик даври мутафаккирлари, мумтоз немис фалсафаси вакилларининг эркинлик концепциялари хусусида фикр юритилади. Китобнинг тўртинчи бобида эркинлик ғоясининг назарий асоси — либерализм таълимотининг вужудга келиши ва тараққиёти, глобаллашув даврида унинг ғарбона ва шарқона талқинлари таҳлилига алоҳида эътибор қаратилади.

БИРИНЧИ БОБ

ЭРКИНЛИК ҒОЯСИ ТАКОМИЛИНИНГ ДАСТЛАБКИ БОСҚИЧЛАРИ

1.1. Солон ислохотлари

Юнонистон сиёсий тарихи ва фалсафасига оид адабиётларнинг аксариятида антик давр демократияси, бу борада яратилган ва жорий этилган дастлабки қонунчилик асослари ҳамда эркинлик ҳақидаги илк тасаввурлар милоддан олдин VI асрда полис-шаҳар — Афинада вужудга келган бошқарув тизими ҳамда тахминан 492-439 йилларда яшаб, фаолият юритган машҳур сиёсий арбоб, файласуф ва шоир Солон ислохотлари билан узвий боғланади.

Дарҳақиқат, ўша даврда Юнонистон полис-шаҳарларида ижтимоий-мулкий зиддиятлар кескинлашган, зодагонлар зуғумидан азият чекаётган ва қарзга ботган деҳқонлар норози-лиги тобора кучайиб бораётган, мамлакатдаги вазият батамом издан чиқиб, у фуқаролик уруши арафасида турган эди. Антик даврнинг машҳур тарихчиси Плутарх 3-жилддан иборат “Қиёсий таржимаи хол” асарининг Солон фаолиятига бағишланган бобида бу ҳақда шундай деб ёзади: “Оддий халқ ер мулкдорларига қарздор бўлиб қолган, бировлари ўз ватанида, бошқалари ўзга юртларга қулликка сотиб юбориларди. Кўплаб афиналиклар ҳатто болаларини ҳам қулликка сотиб юборишга мажбур бўлган эди”³. Ана шундай кескин вазиятда қадимий ҳукмдорлар оиласига мансуб бўлган ҳамда юнон анъаналарига

³ Плутарх. Сравнительные жизнеописания в 3-х т. Солон. -М.: Наука, 1961-64. (XXIII).

кўра, етти донишманднинг бири сифатида эътироф этилган Солон архонт (хукмдор) этиб сайланади ва унинг зиммасига мавжуд муаммоларни ҳал этиш бўйича зарур қонунлар ишлаб чиқиш вазифаси юкланади. Плутархнинг гувоҳлик беришича, “Оқилона фикрлайдиган Афина фуқароларининг назарида, биринчидан, зодагонлар жинойтларига шерик бўлмаган, иккинчидан, муҳтожлик нималигини кўрмаган Солонгина жамият ҳаётини изга солиши ва фуқаролик уруши хавфини бартараф этиши мумкин эди. Зодагонлар Солоннинг бадавлат бўлгани, қашшоқлар эса ҳалол ва адолатпарвар инсон бўлгани учун архонт этиб сайланганидан хушнуд эди”⁴.

У қонунчилик борасидаги фаолиятини барча қарз-ларни бекор қилиш, қарзи учун қулликка сотиб юборилган кишиларни давлат ҳисобидан озод этиш ва умуман бундай амалиётга чек қўйишни назарда тутган илк қонунни ишлаб чиқишдан бошлайди ҳамда уни афиналиклар муҳокамасига қўяди. Ҳақиқат замонларда бундай ҳужжатлар ёғоч тахталарга ёзилиб, шаҳарнинг энг гавжум кўчаларида осиб қўйилган ва истаган одам у билан танишиш имкониятига эга бўлган. Тарихий маълумотларга кўра, Солон фуқароларни қонунни ҳурмат қилишга ундаш, унга нисбатан ишончини мустаҳкамлаш мақсадида қонунни эълон қилиш арафасида ўзи ҳам бировга каттагина қарз берган ва табиийки, қонун қабул қилиниши билан у пулидан маҳрум бўлиб қолган экан. Шундан сўнг унга давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳаларини тартибга солиш имконини берадиган қонунлар мажмуини ишлаб чиқиш топширилади. Солон бу борадаги фаолиятида икки тамойилга амал қилган. У, биринчидан, ижроия ҳокимияти раҳбарлик тажрибаси, етарли билимга эга ташаббускор кишиларгагина топширилиши, иккинчидан — халқ ўз тақдирини ўзи ҳал қилиши керак, деб ҳисоблаган. Шу асосда у таклиф этган бошқа

⁴ Плутарх. Сравнительные жизнеописания в 3-х т. Солон. -М.: Наука, 1961-64. (XIV).

бир қонунда барча эркин фуқаролар даромадига қараб тўрт тоифага бўлинади, архонтлар, газначилар, солиқ йиғувчилар ва бошқа мансабдор шахслар лавозимларга қуръа ташлаш йўли билан икки юқори тоифага мансуб кишилар орасидан танлаб сайланиши белгилаб қўйилади. Аммо, суистеъмомликларга йўл қўймаслик мақсадида уларнинг ҳар бирини тегишли лавозимларга фақат бир йилга ва бир марта сайланиши, ваколат муддати тугаши билан халқ олдида ҳисоб бериши қонунда қайд этилади. Йиллик ваколат муддати тугаган ҳамда бу даврдаги фаолияти халқ томонидан маъқулланган архонтлар ареопат (қонунлар ижроси ва анъаналарнинг сақланишини назорат қиладиган ва маслаҳат ваколатига эга давлат кенгаши) таркибига умрбод киритилган. Шу билан бир қаторда, Солон халқ суверенитетини таъминлаш мақсадида ижроия ҳокимиятини йиғирма ёшга тўлган ҳамда тўлиқ ҳуқуқларга (никоҳсиз тутилганлар ва чет элликлардан ташқари) эга бўлган фуқароларнинг умумий кенгашига берилишини ёқлаб чиққан. Бу кенгашнинг ваколатлари гоят кенг бўлиб, у уруш ва тинчлик, давлат даромадлари, ташқи савдо, мансабдор шахслар ҳисоботлари каби муҳим масалаларни муҳокама этган ва тегишли қарорлар қабул қилган. Солон қонунчилигига кўра, 6-8 минг иштирокчидан иборат кенгаш барча қарорларни қабул қилиш ваколатига эга бўлган.

Эътиборли жиҳати шундаки, Солон таклиф этган яна бир қонунда ҳар бир фуқаро, аёллар ва чет элликлар ваколати ҳар қандай маъмуриятдан юқори бўлган Халқ судига шикоят билан мурожаат этиши назарда тутилган. Мазкур суд таркибига юқорида зикр этилган фуқароларнинг ҳар тўрт тоифасидан вакиллар киритилган. Унинг йиғилишларида беш юз, баъзан мингга яқин судья иштирок этган. Суд қораловчи ва айбланувчининг сўзини тинглаб, яширин овоз бериш йўли билан судланувчининг айбсиз ёки айбдор эканини ҳал этган ва тегишли жазо чорасини белгилаган.

Солон ижроия ва суд ҳокимиятига оид қонунларни ишлаб

чиқиш билан чекланиб қолмайди; у жамият маънавий ҳаётига доир бир талай қонунларни ишлаб чиққан ва амалиётга жорий этган. Плутарх юқорида зикр этилган асарида бу ҳақда шундай деб ёзади: “Солоннинг асосий қонунлари орасида ўзаро низолар пайтида бирор бир партия тарафида бўлмаган кишиларни фуқаролик ҳуқуқларидан маҳрум этиш тўғрисидаги қонуни одамга ғалати туюлади. Бироқ, назаримда, у фуқароларнинг жамият ишларига бефарқ бўлмаслигига эришиш учун ушбу қонунни ишлаб чиққан бўлса ажаб эмас...”⁵. Солон жамиятнинг маънавий муҳити ҳақида қайғуриб, судларда, ҳукумат идоралари ва жамоат жойларида ҳақорат қилиш, бировларнинг иззатнафсига тегишни ман қиладиган махсус қонунни жорий этади. Ушбу қонунни бузган одамга иқтисодий жазо чораси — битта хўкиз нархига тенг (5 драхма — юнон пул бирлиги) миқдорда жарима солинган. Қизиқ жиҳати шундаки, жариманинг бешдан икки қисми давлатга, қолгани эса ноҳақ таҳқирланган одамга тўланиши белгиланган.

Солоннинг оила-никоҳ масалаларига оид қонунига биноан, қалин пули тўлаш тақиқланиб, келинга атиги учта кўйлак ва бир нечта қиммат бўлмаган нарсаларни олиб кетишга рухсат берилган. Плутархнинг таъкидлашича, Солон “никоҳ даромад ёки олди-сотди корхонасига айланмаслиги, унинг мақсади фарзанд-ларни дунёга келтириш ва бахтли ҳаёт кечиришдан иборат бўлмоғи керак”⁶ деган фикрни илгари сурган.

Хуллас, Солон яратган қонунлари ва амалга оширган ислохотлари, қатъияти ва ҳақсўзлиги билан нафақат афиналиклар, балки бошқа давлатлар халқлари ўртасида ҳам катта обрў-эътибор қозонган. Шу боис ўзга мамлакатлар ҳукмдорлари у билан суҳбатдош бўлишга интилган, буни ўзига шараф деб билган.

⁵ Плутарх. Сравнительные жизнеописания в 3-х т. Солон. -М.: Наука, 1961-64. (XXIII).

⁶ Плутарх. Сравнительные жизнеописания в 3-х т. Солон. -М.: Наука, 1961-64. (XXIII).

Геродот “Тарих” асарининг биринчи китобида Солоннинг жасурлиги ва тўғрисиўзлиги ҳақида тўхталиб, қуйидаги афсонавий ҳикояни келтиради: “Қулларнинг бирида Лидия подшоҳи Крез уни таклиф этади ва беҳисоб бойликларини кўз-кўз қилиб, Солонни ҳайратга солмоқчи бўлади. “Хўш, қани айтчи, Солон, — дейди у, — шунча бойликка эга бўлган мендек зотдан бахтлироқ одам бормикан бу оламда?”. “Албатта, бор”, — дея жавоб қайтаради Солон ва Ватани озодлиги учун жон берган бир неча афиналик фуқароларнинг номини келтиради. “Наҳотки, бизни, — дейди ғазабланган ҳукмдор, — ана шу бахтли одамлар қаторидан ўрин олишга муносиб кўрмасанг!?” Солон подшоҳга қарата шундай деган экан: “Давлатпаноҳ! Яратган биз эллинларга ҳамма нарсада меъёрга қатъий риоя этиш қобилиятини инъом этган. Бинобарин, бизга берилган ақл-фаросат шоҳона тафаккурдан йироқ, оддий ва халқона. Бироқ айнан ана шу ақл-фаросат ҳаётда ва инсон тақдирида ҳар сония ва ҳар дақиқада қандай воқеа юз берилиши мумкинлигини англаш имкониятини беради, зум ўтмасдан йўқ бўладиган бир сониялик бахтга маҳлиё бўлиб қолишдан асрайди. Зеро, ҳар бир инсон тасодифларга тўла келажакка рўбарў келганини ўзи ҳам сезмай қолади. Шу боис, биз эллинлар, Яратган умрининг охиригача бахт инъом этган одамларнигина бахтли, деб ҳисоблаймиз”⁷.

Орадан бир оз вақт ўтгач, Крез форс подшоҳи Кир билан жангда мағлуб бўлади ва ўлимга ҳукм қилинади. Қатл жойига олиб келганларида Крез буюк давлат арбоби ва ислохотчининг сўзларини эслаб, “О, Солон!” дея хитоб қилган экан. Ажабланган Кир бунинг сабабини сўраганда, Крез бўлган воқеани айтиб беради. Шунда форс ҳукмдори Солоннинг сўзларига тан беради ва душманини озод этади. Шундай қилиб, Солоннинг сўзлари бир ҳукмдорни ўлимдан асраб қолади, иккинчисини эса, бахт бойлик билан белгиланмаслигини, бу дунёнинг ўткинчилигини

⁷ Геродот. История в девяти книгах. -Л.: Наука, 1972. I т. С.30-31.

англаб етишга ундайди. Геродот, Плутарх ва ўша давр бошқа тарихчиларининг гувоҳлик беришича, бу афсонавий воқеа туфайли Солоннинг довуғи бутун дунёга ёйилган экан.

Солон қонунлари бошқа ҳукмдорлар даврида жорий этилган қонунлардан одиллиги ва нисбатан юмшоқлиги билан ажралиб турган. Масалан, жоҳил Драконт (*кейинчалик унинг номи ўта шафқатсиз, гайриинсоний қонунлар тимсоли сифатида "драконовы законы", деб аталган.* — Б.У.) даврида оддий ўғирлик қилган одам ўлим жазосига маҳкум этилиши мумкин бўлса, Солон қонунчилигида бу каби жиноятларга белгиланган жазо чораси анча ентил бўлган. Афина фуқаролари ва ареопаг (собиқ архонтлар кенгаши) Солон яратган қонунларга қатъий амал қилишга онт ичганига қарамай, аҳоли турли қатламлари, айниқса, аслзода ва йирик мулкдорлар орасида унинг қонунчилик фаолиятидан норози бўлганлар ҳам бор эди.

Аммо Солон "улуғ ишларда барчага бирдек ёқиб бўлмаслик" тамойилига таяниб, бутун фаолияти давомида давлатни қатъият билан бошқарган, қонунчилик борасида ҳеч кимга ён бермаган, уни сайлаган кишиларга ёқишга интилмаган. Плутарх, унинг бу қарорини шарҳлаб, шундай деб ёзади: "Солон қонунлари қабул қилинган, унинг ҳузурига ташриф буюрган афиналиклар оқими кун сайин кўпайиб борарди. Бири — қонунчилик фаолиятини кўкларга кўтариб мақтаса, иккинчиси — қоралар, учинчиси эса — қонундаги қандайдир бандни олиб ташлаш ёки аксинча, унга нимадир киритишни талаб қилар, яна кимлардир муайян қонуннинг мазмун-моҳиятини тушунтириб беришни, изоҳлашни сўраб ҳол-жонига қўйишмасди. Охир-оқибат, қарийб чорак аср давомида давлатни якка ўзи бошқарган Солон бундай босимдан безиб, тахтни маслакдоши ва шогирди Писистратга топширади-да, узоқ муддатта Афинадан кетишга қарор қилади"⁸.

Хуллас, Солоннинг ислохотчилик фаолияти қулдорлик

⁸ Плутарх. Сравнительные жизнеописания в 3-х т. Солон. 1961-64(XXV).

тузуми асосларига зарба бериб, жамият ҳаётида қонунчилик негизларининг шаклланиши, эркинлик ва ҳурфикрлилик ғояларининг ривожини, табақавий тафовутларнинг юмшатилиши, халқ ижтимоий-моддий аҳволининг ўнгиланиши, унинг Юнонистон сиёсий тарихида илк бор давлат бошқарувида (Халқ кенгаши орқали) бевосита иштирокини таъминлаб, Афина демократиясининг энг гуллаб-яшнаган даври — машҳур давлат арбоби, файласуф ва нотик Периклнинг самарали фаолиятига замин ҳозирлаган эди.

1.2. Афина демократиясининг

“олтин давр”и

Маълумки, замонавий сиёсий фанда демократия деганда, ҳокимиятнинг ягона манбаи ҳисобланган, кенг ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлган халқнинг давлат ишларида бевосита иштирокини назарда тутадиган бошқарув шакли тушунилади. Хўш, Афина демократиясининг мазмун-моҳияти ва шакл-шамойили қандай бўлган? Ўша давр мутафаккирлари унга қандай баҳо берган? Масалан, Арасту “барча қонунларга риоя этиладиган, кибр-ҳавога берилган, фақат ўз манфаатини кўзлаб иш тутадиган ва авом эҳтиросларига эргашадиган демагоглар (сафсатабозлар) томонидан бошқарилмайдиган” давлатни ёқлаб чиқади ва Афина демократияси ҳақида тўхталиб, “Перикл ҳукмронлиги даврида давлат ишлари нисбатан яхши идора этилгани, унинг вафотидан кейин жамият ҳаётида таназзул бошлангани”⁹ ни таъкидлайди. Ксенофонт эса, Афина демократиясига салбий муносабатда эканини яшириб ўтирмайди ва “...афиналиклар оддий халқни давлат ишларига жалб этиш орқалигина демократияни маълум вақт сақлаб қолишга эришди”¹⁰, деб ёзади.

⁹ Хрестоматия по истории Древней Греции. Раздел VII. Развитие демократии (Аристотель. Афинская полития, 28). -М.: 1964, с.214.

¹⁰ Ўша манба, 223-б.

Дарҳақиқат, Афина айнан Перикл идора этган даврда Эллада шаҳар-полислари орасида етакчи полис-давлат даражасига кўтарилади. Худди шу даврда Афинанинг бошқа мамлакатлар билан савдо-сотиқ алоқалари мустақамланади, давлат ғазнаси тўлиб-тошади, қадимий юнон меъморчилигининг энг маҳобатли обидалари бунёд этилади, фалсафа, санъат ва адабиёт ривож топади. Демократиянинг ёрқин вакили бўлган Перикл жамиятдаги барча тоифа вакилларини давлатни бошқаришга жалб этишга ҳаракат қилади. Бунинг учун у юнон давлатчилиқ тарихида илк бор давлат хизматини бажариш учун иш ҳақи белгилайди. Унинг замондоши, тарихчи Фукидид (милоддан ол. 460-396 й) “Тарих” асарида давлатни идора этиш борасида юритган сиёсати ҳақидаги Периклнинг қуйидаги сўзларини келтиради: “Давлатни барпо этишда биз ўзга мамлакатлар андозаларига таянмаганмиз. Аксинча, ўзгалар биздан намуна олмоқдалар. Давлатимизни бир ҳовуч кишилар эмас, бутун халқ идора этаётгани боис, уни халқ ҳокимиятига асосланган давлат тузуми — демократия, деб атайдилар. Жамиятимизда қонун бўйича барча тенг ҳуқуқлидир. Қонунларимиз ҳар бир кишининг шахсий манфаат-эҳтиёж-ларини қондиришга имкон беради. Шахс давлат лавозимига қандайдир табақага мансублиги ёки бой-бадавлат бўлгани учун эмас, балки шахсий қобилияти ва хизматлари учун тайинланади. Давлатга муносиб хизмат қилишга қодир одамнинг юқори лавозимларга тайинланишига унинг қашшпоқлиги ёки қуйи табақага мансублиги тўсқинлик қилиши мумкин эмас. Шахсий ҳаётида ҳар қандай тазйиқдан холи бўлган барча фуқаролар ижтимоий ҳаётда, қонундан кўрққани боис унга қатъий риоя қилади ва айни пайтда ҳокимиятни идора қилаётганларга итоат этади”¹¹.

Дарҳақиқат, Афина фуқароси жамият ва давлат (ўша пайтларда улар бир-биридан ажратилмаган эди) ишларида иштирок этишни бурчи деб билган, ўзини яхлит полиснинг

¹¹ Хрестоматия по истории Древней Греции. Раздел VII. Расцвет рабовладельческой демократии (Фукидид). История, II, 37, -М.: 1964, с.210.

...модни кутубига эланиб кетган. ...

МУНДАРИЖА

Муқаддима 3

БИРИНЧИ БОБ

ЭРКИНЛИК ҲОЯСИ ТАКОМИЛИНИНГ ДАСТЛАВКИ

БОСҚИЧЛАРИ

- 1.1. Солон ислохотлари 8
- 1.2. Афина демократиясининг “олтин давр”и 14

ИККИНЧИ БОБ

ЭРКИНЛИК ҲОЯСИ ТАКОМИЛИНИНГ СИЁСИЙ-

ФАЛСАФИЙ НЕГИЗЛАРИ

- 2.1. Инсониятни маънавий такомиллик сари етаклаган “аллома” 23
- 2.2. Ғарб тафаккурини уйғотган даҳо 30
- 2.3. Арастунинг эркинлик ҳақидаги қарашлари 39
- 2.4. Эркинлик ҳояси Рим неостоицизми талқинида (Пицерон, Сенека, Эпиктет) 47

УЧИНЧИ БОБ

УЙҒОНИШ ВА МАЪРИФАТПАРВАРЛИК ДАВРИДА

ЭРКИНЛИК ҲОЯСИ ТАКОМИЛИ

- 3.1. Уйғониш феномени ва унинг мазмун-моҳияти 55
- 3.2. Эркин тафаккур ва хурфикрлилик тимсоллари (Данте, Петрарка, Мирандола) 59
- 3.3. Эркинлик ҳоясига зид мафкура 65

3.4. Роттердамлик Эразмнинг эркинлик ва эркин ирода ҳақидаги таълимоти.....	84
3.5. Инглиз маърифатпарварлари (Гоббс, Локк, Толанд, Коллинз, Гартли, Пристли) таълимотида эркинлик концепцияси.....	87
3.6. Француз маърифатпарварларининг (Вольтер, Монтескье, Руссо) эркинлик ҳақидаги қарашлари.....	96
3.7. Немис мумтоз фалсафасида (Кант, Шеллинг, Гегель) эркинлик ва зарурат диалектикаси.....	110

ЎЗБЕК ИСТИҚЛОҚ ТАЪЛИМОТИ

ТЎРТИНЧИ БОБ

ЛИБЕРАЛИЗМ ТАЪЛИМОТИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ВА ТАДРИЖИЙ ТАРАҚҚИЁТИ

4.1. Эркинлик ғоясининг назарий асоси.....	122
4.2. Либерализмнинг ғарбона тамойиллари.....	128
4.3. Либерализм таълимотиининг муҳолифлари.....	144
5. Либерализмнинг шарқона моделлари.....	150
5.1. Хитойда либерал ғояларнинг шаклланиши ва ривожини.....	151
5.2. Либераллаштиришнинг япон модели.....	157
6. Жамият ҳаётини эркинлаштиришнинг ўзбек модели.....	168
6.1. Эркин жамият бунёдкори.....	175
6.2. Сўз ва матбуот эркинлиги: муаммо ва ечимлар.....	188
Хулоса.....	195
Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати.....	201
Иловалар.....	207